

Л.М. Шенгерій,
кандидат філософських наук,
докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КЛАСИФІКАЦІЙНІ МОДУЛЯЦІЇ РАЦІОНАЛЬНОГО

Аналіз сучасних досліджень феноменів раціонального та ірраціонального показує, що ці поняття широко застосовуються в різноманітних сферах наукового пізнання, зокрема в логіці, філософії, психології, соціології, політології, економіці, освіті тощо, втім, це зумовлює виникнення суттєвої термінологічної неузгодженості, багатовекторності тлумачення цих термінів не тільки в різних галузях знань, а й у межах однієї традиції. В результаті дослідники вживають ці поняття в різних значеннях, інколи несумісних і частково суперечливих. Відзначимо надзвичайну неоднорідність сучасної раціональності, внаслідок якої виникають певні труднощі при вивченні цього феномена. “Кількість видів раціональності зростає в тій мірі, в якій знаходиться в кризовому стані загальна ідея раціональності” [1, 219].

Проблематика досліджень раціонального та ірраціонального активно обговорюється у вітчизняному науково-філософському співтоваристві. Аналізу окремих аспектів феноменів раціонального присвячені праці В.В. Буряка, А.Т. Ішмуратова, А.Є. Конверського, С.Б. Кримського, В.І. Кузнецова, Н.Л. Морської, В.Й. Омелянчика, В.Б. Огорокова, В.І. Павлова, М.В. Поповича, В.Г. Скотного, О.М. Тимохіна, В.О. Товарніченка, К.М. Узбека та ін. Водночас відсутні розвідки, в яких визначається роль раціоналістичної методології в сучасних філософських, логічних та наукових дослідженнях.

Проаналізуємо основні значення понять “ratio” в історії логіки і філософії та в сучасних дослідженнях. Можна виділити багато значень поняття “ratio” в латинській мові:

- наука, вчення, система, теорія;
- розум, розумова діяльність, розумність, розсудок, смисл;
- міркування, розмірковування, предмет міркування, проблема, спосіб мислення, думка;
- доведення, обґрунтування, правило, точка зору, умови, що слід взяти до уваги;
- метод, план, спосіб, засіб, образ, форма, порядок, шлях;
- число, сума, процес підрахунку, підсумок, відлік, напрямок;
- відношення, взаємовідношення, пов’язаність;
- система, пристрій, стан, час;
- список, перелік, відомість та ін. [2, 162].

Перші дві категорії можуть служити найзагальнішою інтерпретацією раціонального, якій має відповідати певна концепція, теорія чи система знань, що визначається розумовою діяльністю людини: “Раціональний – такий, що підпорядковується розумові, розумно обґрунтований, доцільний” [3, 669]. Наступні три категорії висвітлюють шлях здобування раціонального знання за допомогою логічних засобів, а шоста та сьома категорії – за допомогою математичних методів взагалі, алгебраїчного та геометричного інструментарію, зокрема. Онтологічною складовою раціональності є значення восьмої категорії, що опредметнюється конструюванням певної ідеальної фізичної реальності. Значення, виділені в останній категорії, свідчать про можливість наявності дескриптивних компонентів у структурі раціоналістичних теорій.

Порівняльний аналіз тлумачення поняття “ratio” в латинській мові дає можливість виділити такі значення:

- система, вчення, теорія, модель;
- розумність, розумова та розсудкова діяльність;

- відповідність критеріям логіки, ясність, однозначність, визначеність, закономірність, необхідність, впорядкованість, співвимірність;
- метод, принцип;
- результативність, ефективність;
- загальна смислова спрямованість подій та ін.

Серед наведених значень одним із визначальних є співвимірність, оскільки раціональність припускає інтерпретацію як певну зіставленість, співвимірність предмета та його еталона, закона, міри, а також, розуму та самого предмета. Змінна компонента, що відрізняє сучасний тип раціональності від докласичного та класичного, виокремлюється завдяки появі критеріїв ефективності та результативності.

Багато науковців роблять спроби побудувати різноманітні класифікації раціональності, що ґрунтуються на різних, часом несумісних, основах, де в якості суттєвих виступають логічні, історичні, когнітивні, аксіологічні, праксеологічні та інші аспекти.

У концепції В.В. Буряка раціональний дискурс накладається як калька на природничо-наукове, філософське та гуманітарне знання. Серед універсальних рис раціональності він виокремлює такі:

- тип дискурсу визначається як понятійно-концептуальний;
- критичність як функція раціонального знання;
- рефлексивність;
- підпорядкованість двом раціональним функціям мови – дескриптивній та аргументативній.

Водночас експлікація засад раціональності є різною для природничих та гуманітарних наук, відношення між якими слід оцінити як взаємодоповняльні. У сфері природничих наук домінуючим є принцип точності, зокрема, математичної точності, що виявляється у вимогах максимальної апроксимації. З точки зору реалізації наукової програми, методологічні засади природничого знання повинні відповідати вимогам раціональності у строгому розумінні: “Нормою процесу пізнання служить діяльність свідомості, “несвідоме” необхідно ізолювати від раціональних процедур і методів, якими користуються науковці” [4, 12]. Можна погодитися з такою точкою зору щодо знання, що існує на час аналізу в завершеній формі, а на сферу продукування нового знання, зокрема здійснення наукових та філософських відкриттів, ця теза не може поширюватися. У гуманітарній сфері актуалізується принцип інтелектуальної істини.

Класифікацію відповідно до етапів розвитку філософського знання проводить В.В. Стьопін, який виділяє три основні історичні типи раціональності: класичну, некласичну та постнекласичну раціональність, порівнює кожен з них із відповідним етапом історичного розвитку науки. Ми приєднуємося до думки тих дослідників (В.І. Додонова та ін.), які вважають, що до такої типології правомірно ввести ще один етап – докласичний. Акцент слід зробити на наступності зазначених періодів, оскільки поява нового типу раціональності не відкидає попередніх. Тоді легітимується вживання поняття раціональності в широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні, як констатація сили розуму, поняття раціональності з’являється в давньогрецькій філософії. Аналоги сучасних понять “раціональний” та “нерациональний” вперше знаходимо в “Началах” Евкліда [1, 219]. В межах класичної раціональності матерія є незмінною субстанцією, а об’єктивність досягається через елімінацію суб’єкта, коли аналізується незалежний від суб’єкта стан речей. Тому парадигма класичної раціональності поширюється, насамперед, на природничі науки, виключаючи переважно гуманітарне знання зі сфери раціонального.

У вузькому розумінні раціональність виникає в межах картезіанства. Раціональність у широкому розумінні – це соціокультурний феномен, система контролю інформації в культурному середовищі. У класичному розумінні раціональність визначається як розумове пізнання дійсності, яке задовольняє умовам логічної обґрунтованості, несуперечливості, теоретичній усвідомленості, систематизованості, критичності [5, 3].

Аналіз наведених ознак раціональності дає можливість стверджувати, що її зміст при такому підході майже елімінується до першої з них – логічної обґрунтованості у класичному розумінні. У такій інтерпретації поняття “раціональність” виступає синонімом понять “логічний”, “логічно обґрунтований”. На нашу думку, за такого визначення припускається, насамперед, помилка “занадто вузького визначення”, завдяки якій його прихильники до сфери раціонального відносять лише ті знання, що обґрунтовані засобами класичної логіки. Така інтерпретація раціональності у наш час може оцінюватися, принаймні, як неефективна.

У концепції В.І. Павлова витлумачується домінуюча роль раціональності, розуму в класичній філософії. Неокантіанство також характеризується ним пошуком та обґрунтуванням нових апіорних структур розуму. Водночас, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. суттєва роль належить ірраціоналізму, що зумовлене, на його думку, зокрема, певним недовір'ям до розумового та інтелектуального пізнання. У наш час, зазначає дослідник, суб'єктом може керувати науковий розум (людина дня), або ненаукова уява (людина ночі). Деякі дослідники у наш час схильні вважати наявність кризи раціональності, що виникає на фоні існування мультикультурних смислів та посилення впливу концепцій, що ставлять під сумнів класичні концепти раціональності, і, внаслідок цього, формування “нової раціональності”. Таку позицію підтримує, зокрема, В.І. Додонова. Шлях до нової раціональності пролягає, на її думку, через “лібералізацію” критеріїв раціональності, що може відбуватись одним із двох шляхів: 1) заміни вимоги емпіричної обґрунтованості теоретичної моделі “вимогою семантичної узгодженості”; 2) визнанням можливості фактів локальної непередбачуваності в наукових способах опису певних феноменів. Вона відзначає, з одного боку, тенденцію уточнення та ускладнення критеріїв раціональності, а з іншого, – процес їх розмивання під впливом ірраціонального: “Критерії відмінності наукової раціональності від інших типів раціонального і від ірраціонального стають дедалі розмитішими” [1, 221].

Конструктивною видається думка Г.Башляра щодо порівняння типів класичного та некласичного типів раціональності з відповідними типами математичного знання. У його концепції виокремлюється “розгалуження розуму, як засобу пізнання, на два стани – “діалектичний” і “відкритий”. “Діалектичний розум” – це розум замкнений, що здійснюється завдяки логічній взаємодії загальнолюдських форм мислення. Він був притаманний людині в усі часи її становлення як розумної істоти і реалізується у вигляді безлічі так званих діалектик. Але структурність мислення й нерухомі аксіоми розуму у контексті будь-якої з діалектик залишаються незмінними. Що ж до вищого стану розуму – “відкритого”, незамкненого... “то він характеризується особливим відношенням між дослідом і математикою, себто новим розумінням онтологічних можливостей простору і часу” [6, 86]. Перший із названих типів розуму, на думку вченого, породжує замкнутий раціоналізм, який спирається на здоровий глузд і повсякденну свідомість. Інтерпретації замкнутого раціоналізму можливі в евклідовому просторі. Натомість “відкритий розум” знаходить інтерпретації у неевклідових просторах.

У межах постнекласичної раціональності переосмислюється пізнавальне та практичне відношення суб'єкта та об'єкта наукової діяльності з метою подолання своєрідного розриву, закладеного за часів панування класичного ідеалу та типу раціональності [7, 221]. Некласичний тип раціональності включає у свій простір суб'єкта, що діє. Це спричиняє появу такої важливої характеристики постнекласичної раціональності, як її міждисциплінарний характер. Актуальним стає вивчення складних нелінійних систем, до яких включаються ціннісні настанови суб'єкта. О.Е. Баксанський на перший план висуває контекст нових тенденцій сучасної раціональності, що мають яскраво виражений міждисциплінарний, навіть мультидисциплінарний, характер [8].

Л.О. Шашкова аналізує сучасний стан парадигми раціональності у площині продукування нових знань. Дослідниця стверджує, що сучасна модель наукової раціональності є відкритою для ціннісних суджень. Ця модель включає аналіз мети,

смыслу, етичних форм науково-евристичної діяльності суб'єкта. У наш час, окрім інтелекту та високого професіоналізму, актуалізується соціальна позиція як окремого дослідника, так і наукового співтовариства в цілому, тому надзвичайно важливим фактором є формування раціонального мислення науковців. Науковець відзначає актуальність опрацювання проблеми типів та критеріїв наукової раціональності в контексті її взаємозв'язків з філософською раціональністю [9, 252].

Більшість сучасних дослідників підтримують тезу про неефективність чистої раціональної методології, адже сутність останньої, на їх думку, розкривається більш легітимно через аналіз взаємодоповняльних компонентів, в якості яких виступають ірраціональне, нераціональне, позараціональне. В.Б. О कोरोков досить критично оцінює суто раціоналістичну методологію на сучасному етапі розвитку логіки та філософії. Він вважає, що в епоху постмодернізму “раціональні “ігри розуму” ще не гарантують стабільності й стійкості сприйняття навколишньої дійсності, тому що в раціональному полі мислення розмивається “чиста” границя між розумом і дійсністю, мислителі спрямовують свій погляд на пошук нових фундаментальних засновків свідомості, що й призводить до фундаментальної реконструкції таких понять, як буття, час, мова, текст і т. ін.” [10, 83].

У концепції В.Г. Скотного підкреслюється актуальність дослідження раціонального (інтелектуально-раціонального) та ірраціонального, їх взаємодії, визначення умов раціональної орієнтації суб'єктів пізнання, позитивної ролі ірраціональності, ціннісних і пізнавальних потенцій раціонального та ірраціонального як засобів пізнання і практичної орієнтації [11]. Він вказує на європейську традицію раціоналістичного осмислення ірраціональних феноменів. Ми цілком поділяємо думку дослідника про актуальність синтетичного світогляду, у структурі якого раціональне та ірраціональне репрезентують цілісну гносеологічну систему.

Відношення взаємодоповняльності раціонального та ірраціонального шляхів пізнання, “логіко-абстрактного теоретизування та інтуїтивно-ірраціонального споглядання” аналізується у дослідженнях Ю.О. Шабанової. Вона зазначає, що відсутність одного з названих складників чи навіть “ствердження пріоритетності одного з них збіднює високий рівень філософського методу” [12, 95]. Розвиток гносеологічних процесів у полі раціонально-прагматичної світоглядної парадигми Ю.О. Шабанова вважає однобоким. Тому слід працювати у напрямку виявлення “взаємопроникаючих модусів їх співіснування”, а не протиставлення та диференціації. Щодо раціоналізму, то дослідниця ототожнює його з метафізикою в якості методу й системи, розумово-логічного абстрактно-умоглядного теоретизування. В якості сучасної методології виступає раціонально-дискурсивне мислення. Втім, у наш час відбувається активне вторгнення суб'єкта за допомогою інтелектуально-розумових засобів у сферу трансцендентного, тому раціоналістичні системи мають доповнюватися ірраціоналістичними елементами, “взаємодоповнення... раціонально-ірраціональної дуальності філософського методу в цілому... раціонально-логічні узагальнення неминуче переступають дискурс і звертаються до ірраціонального” [12, 97]. Складниками пізнавальних процесів є раціонально-логічні та ірраціонально-інтуїтивні модуси. Ю.О. Шабанова виокремлює метагносеологічний рівень досліджень, що включає надраціональні надемпіричні принципи.

У середині 90-х років ХХ ст. деякі дослідники, зокрема В.Загороднюк, переносять критерії постмодернізму на дуальні поняття “раціонального” та “ірраціонального”: “Поступово зникають чіткі межі між раціоналізмом та ірраціоналізмом. У сучасній філософії спостерігаються протилежні процеси раціоналізації ірраціонального та ірраціоналізації раціонального” [13].

Аналізуючи процес ідеалізації в сучасному знанні, Т.М. Білоус зазначає, що постулати раціональності задаються на абстрактному рівні. Він виокремлює дескриптивний та нормативний модуси ідеальної раціональності. Дослідник розглядає “раціонального суб'єкта”, який повинен приймати всі логічні наслідки своїх переконань.

Переконання раціонального суб'єкта моделюються, насамперед, засобами модальної логіки, зокрема, епістемічної [14].

Л.П. Малков репрезентує логічну формалізацію експлікації раціонального. Раціональність він аналізує у площині діяльності агента на засадах розуму, що ставить перед собою певну мету. Основними класами його класифікації є чиста раціональність, псевдораціональність, субраціональність та позараціональність [15].

В руслі цього дослідження конструктивною є позиція Е.Н. Шульги щодо універсального та інваріантного характеру стандартів раціональності. Ми погоджуємося з твердженням, згідно з яким можна в явному вигляді виокремити деякі всезагальні умови раціональності, виконання яких є обов'язковими для будь-якого суб'єкта, що займається гносеологічною діяльністю. Це саме ті загальні критерії, норми або метапринципи, яким має відповідати продукт такої діяльності – наукова, філософська чи логічна теорія. “Визначаючи стандарти раціональності, слід визнати, що існують певні умови раціональності, які є всезагальними для всіх тих, хто має пропозиційні настанови або діє інтенціонально. Якщо стосовно таких всезагальних критеріїв використовувати поняття метапринцип і розглядати рівень метапринципів, тобто той рівень, на якому формулювались би деякі загальні та універсальні принципи, то кількість самих метапринципів може виступати предметом дискусії. Будь-яка мисляча істота приймає визначені базисні стандарти або норми раціональності. Саме про такі норми слід міркувати як про метапринципи раціональності” [16, 271]. Суттєвим є те, що екзистенціальний вимір раціональності визнають майже всі науковці, але далі такої констатації рухаються тільки окремі дослідники. Е.Н. Шульга аналізує метапринципи понятійної та логічної раціональності, що мають стрижневе значення в дослідницькій діяльності, спрямованій на розв'язання певної наукової проблеми:

– в якості першого принципу виступає мовна точність або понятійна раціональність. Дослідник акцентує увагу на тому, що “уточнення понятійної мови науки вимагає, щоб поняття, що вводяться (нові визначення або нові наукові постулати), необхідно співвідносилися з цілями та завданнями самого дослідження, тобто вимагати від дослідника тієї точності у визначеннях основних понять, яку дає природа самого предмета дослідження” [16, 271];

– принцип логічної раціональності експлікується, насамперед, через дотримання законів логіки. Необхідним чинником виступає несуперечливість наукових теорій в широкому розумінні, наприклад, на основі умови мінімальної несуперечливості. Ця вимога означає, що в якості раціональних можна кваліфікувати навіть такі теорії, в яких у певний момент часу неможливо повністю усунути всі суперечності, але в майбутньому ці суперечності можуть бути усунуті. Така стратегія визначається як принцип мінімальної раціональності;

– іншим контекстом застосування принципу логічної раціональності виступає пізнавальна діяльність суб'єкта у процесах безпосереднього продукування нових знань, що експлікується завдяки використанню дедуктивних засобів у раціональній діяльності творчого суб'єкта, що має схильність до виведеності. Правомірно говорити про застосування дедуктивних схем для здобування аналітичних висновків, що виводяться із багатьох переконань науковця. При формулюванні окремих постулатів теорії та в процесі її обґрунтування може використовуватися не весь формально-логічний апарат, тому актуалізується принцип мінімальної раціональності. Отже, в концепції Е.Н. Шульги актуалізується принцип логічної раціональності в якості необхідного критерію, якому повинно відповідати сучасне знання.

Стрижневе місце логіки у процесах раціоналізації сучасних наукових та філософських проблем, що охоплюють надзвичайно великі обсяги інформації, передбачає “високоступеневу розгалуженість пошукових шляхів”, пише О.І. Гвоздік. Засобами раціоналізації та теоретичної систематизації мислення, на думку дослідника, виступають формалізовані мови та логічні числення. Знаходження розв'язку будь-якої проблеми

шляхом перебору множини можливих варіантів є неефективним, тобто нераціональним. Саме логічні засоби дають можливість проводити дискретний (крок за кроком) аналіз оцінки раціональності обраного шляху розв'язування проблеми, обґрунтовувати його несперечливість щодо загальних форм раціонального мислення. Результативність застосування засобів логіки прямо пропорційна складності поставленого завдання, адже дає змогу зменшити кількість можливих аналітичних гілок пошуку розв'язку у стільки разів, скільки гіпотез містить це завдання. Побудова аналітичних алгоритмів певних завдань виступає як суттєвий фактор інтенсифікації інтелектуальної дослідницької діяльності людини [17].

Таким чином, встановлена наявність класифікаційних модуляцій поняття “раціональність” в сучасних логіко-філософських концепціях. Сучасні філософські дослідження вже не зіставляються винятково із раціональним дискурсом, що репрезентує “єдино правильну, раціонально-теоретичну картину світу із ствердженням штампів готових істин” [18, 3]. Разом із тим, навіть прихильники протилежної традиції – ірраціоналізму – віддають належне раціональним методам пізнання, не відкидають раціонального компонента знання: “Це аж ніяк не веде до заперечення ролі розуму... у сучасному, динамічному, із найдосконалішими досягненнями у галузі науки і техніки, світі” [18, 3]. Раціональна домінанта, на нашу думку, не стільки поступається своїми позиціями та витісняється “емоційно-чуттєвими чинниками, поняттями зі сфери індивідуальної психології та соціології” [19, 18], скільки збагачує своє дослідницьке поле аналізом нових об'єктів, які раніше зазвичай відносили до сфери нераціонального. Відбуваються процеси взаємопроникнення раціональних методів дослідження у сферу ірраціонального та навпаки, трансформація ірраціонального в раціональне знання. Що ж виступає критерієм успішного здійснення цих процесів? Ми стверджуємо, що сучасні гносеологічні процеси репрезентують залучення ірраціональних фрагментів до сфери аналітичних досліджень. Тому універсальним засобом раціоналізації виступає аналітика. Бути раціональним у сучасному розумінні означає можливість бути аналітично змодельованим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Додонова В.І. На шляху до нової раціональності // Актуальні проблеми філософських політологічних і релігієзнавчих досліджень. – К., 2004.
2. Щербина-Яковлева Е.Е. Типология форм иррациональности в человеческом мироотношении и опыт ее ограничения: Дис... докт. филос. наук. – К., 1997.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1989.
4. Буряк В.В. Основные типы рационального знания (культурно-историческая классификация): Дис. канд. филос.н. – Симферополь, 1999.
5. Товарниченко В.А. Императив и модусы современной научной рациональности: Дис... канд. филос. наук. – Симферополь, 2004.
6. Павлов В.І. Значення оніричного простору в обґрунтуванні епістемологічних перепонів пізнання // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень. – К., 2004.
7. Женжера С.В. Можливість та проблематичність застосування теоретичної схеми Стьопіна до моделювання соціальних процесів // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень.
8. Баксанский О.Е., Кучер Е.Н. Теоретическая философия в эпоху когнитивной революции // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень.
9. Шашкова Л.О. До проблеми формування культури раціонального мислення в сучасній освіті філософа // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень.

10. *Окорков В.Б.* До проблеми онтологічної єдності метафізичних систем у класичній і некласичній філософії // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень.
11. *Скотний В.Г.* Концептуальний паралелізм категорій “раціональне” та “ірраціональне” у філософії й науці // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень.
12. *Шабанова Ю.О.* Філософська містика як трансперсональний модус метафізики // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень.
13. *Загороднюк В.* Класична раціональність і постнекласична наука // Генеза. – 1995. – № 1.
14. *Білоус Т.М.* Роль ідеалізації в формальній епістемології // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень.
15. *Малков Л.П.* О двух подходах к построению экономических моделей // Системные исследования: Методологические проблемы: Ежегодник. – М., 1986.
16. *Шульга Е.Н.* Метапринципы рациональности и решаемость научной проблемы // Смирновские чтения: 4 Международная конференция. – М., 2003.
17. *Гвоздік О.І.* Логічні числення: принципи побудови та застосування в юриспруденції. – К., 2003.
18. *Морська Н.Л.* Ірраціональне пізнання в філософській думці України. – Дис. ... канд. філос. н. – Львів, 2003.
19. *Полищук Я.* Міфологічні горизонти українського модернізму: Літературні студії. – Івано-Франківськ, 1998.